

УДК 811.14'373.7'373.611

ДЕРИВАТОЛОГІЯ І ЛАТИНСЬКА МОВА

Сергій Шведов

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна
e-mail: philology@univ.kharkov.ua*

У статті йде мова про сучасну дериватологію й можливість використання досягнень цієї науки для вивчення латинської мови та проведення дериватологічних досліджень на її лексичному матеріалі.

Ключові слова: дериватологія, латинська мова, словотвір.

Дериватологія є молодію наукою, яка налічує лише кілька десятиліть і як самостійна системна дисципліна утвердилася порівняно недавно — в 60–70 роках ХХ століття. Нині вона займає серед інших мовних рівнів належне їй паритетне місце поряд з фонологією, морфонологією, морфологією, лексикологією й синтаксисом, має власні прийоми дослідження дериваційної системи як однієї мови, так і мовних груп у синхронному, діахронному, порівняльно-історичному та структурно-типологічному аспектах, має свій специфічний об'єкт вивчення, свою проблематику, систему наукових понять і термінів, доволі надійні й вивірені практикою методи дослідження.

Від традиційного словотвору дериватологія відрізняється, з одного боку, тим, що деривація розуміється як універсальний процес утворення будь-яких вторинних одиниць мови, починаючи з фонемі й закінчуючи текстом, з іншого боку, тим, що на відміну від традиційного описового словотвору з його емпіричними настановами дериватологія є також новою теоретичною дисципліною.

Теоретичним основам дериватології були присвячені фундаментальні праці вітчизняних та зарубіжних філологів-славістів, зокрема: В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, О. С. Кубрякової, В. В. Лопатіна, О. М. Тихонова, І. С. Улуханова, І. І. Ковалика, Н. Ф. Клименко, В. В. Грещука, С. О. Соколової, З. О. Валюх та інші.

Центральне місце в дериваційній системі номінації займає система словотворення, в якій словотвір розуміється як процес утворення в мові цілісних одиниць, тобто слів із самостійним лексико-граматичним значенням. Тому в межах словотвору об'єктом дериватології можуть бути словотвірні процеси, словотвірні відношення, моделі, словотвірна база, форманти (дериватори), словотвірне значення, словотвірний механізм, словотвірний (дериваційний) тип, словотвірні способи, словотвірна система та інше.

Словотвір тісно пов'язаний з лексикою, тому що слова, як лексичні одиниці, становлять основну словотвірну базу в деривації, а її метою є створення нових, вторинних лексичних одиниць. Словотвір пов'язаний також з морфемікою й морфологією, бо для утворення нових слів, з одного боку, потрібні морфи як дериваційні засоби, а з іншого, нові слова (деривати) обов'язково потрапляють до певної частини мови з відповідними морфологічними ознаками. Словотвір має певний зв'язок із семантикою і разом складають такі підсистеми

мови, які не лише взаємодіють, але й перетинаються. Обидві підсистеми послугуються семантичними одиницями (морфемами, основами), базуються на семантичних одиницях (словах і словосполученнях) і продукують семантичні одиниці (слова як знаки). До того ж похідні слова наділені поряд зі словотвірним значенням також і лексичною семантикою, функціонують, змінюються, розвиваються за загальними законами лексики: можуть набувати переносних значень, вступати в синонімічні, омонімічні чи антонімічні відношення з іншими словами. Об'єктом дослідження у словотворі є перед усім словотвірні значення похідних, які обов'язково спираються на лексичні значення мотивуючих, без чого неможливо визначити відношення словотвірної похідності між словами, виділити твірну основу, а відтоді й визначити словотвірний засіб та спосіб словотвору, словотвірну модель, тобто унеможливується словотвірний аналіз загалом [7, с. 12].

Теоретична й практична база дериваційних досліджень розроблялася на матеріалі живих літературних сучасних (слов'янських) мов. Матеріалом досліджень були сучасні художні й публіцистичні тексти, тлумачні й інші словники, факти усного мовлення. А чи можна перенести такі дослідження на “мертві” мови, зокрема на латинську? Нам здається, що так. Бо деривація — це не лише створення, а й відтворення одиниць мови за певними моделями та на базі вже наявних у мові словотвірних елементів. І кожна “мертва” мова є мертвою доки нею ніхто не користується. Варто лише взяти до рук твори Цицерона, Катулла, Вергілія, Горация, Овідія, як разом з цими творами оживає й мова, якою вони написані. “Хіба Слово, — запитує Андрій Содомора, — що було на самому початку, — це не найвищий вияв світла, отже, — життя?.. Мертвим є те, що ніколи не було живим. Штучні квіти — мертві квіти. Вони — без коріння, без душі — запаху, без краплі сили, що у матері-землі: чим же почерпнуть ту краплю?.. Мертвою мовою є есперанто, і не допоможе тій мові її назва (“та, що надіється”): штучна мова, як і штучна квітка, не можуть мати надії, бо й життя не мають... Латина — то франкомовний світ. То — Латинська Америка... Латина — то роман... Бо латина — то латина...” [2, с. 254, 260–261].

Багатий матеріал для дериваційних досліджень на базі латинської мови надає латинсько-російський словник Дворецького Й. Х., у якому зібрана лексика латиномовних текстів, починаючи з середини III ст. до н. е. і приблизно до 30-х років VII ст. н. е., що дозволяє судити про латинську мову як про живу за весь період її розвитку — від архаїчної латини й фрагментів з творів перших латинських письменників до мови пізніх письменників, яка втратила вже в багатьох випадках норми класичної латини. Словник розкриває практично всі лексичні значення, зібраних майже з усіх, що дійшли нашого часу, латиномовних текстів за десять століть з багатьма прикладами й посиланнями на авторів. Ще більший за об'ємом лексикографічний матеріал з цитатами з усіх латинських текстів де зустрілось те чи інше слово надає *Thesaurus linguae Latinae*. Робота над цим словником триває вже більше ста років, а публікація дійшла лише літери М. Складність використання цього словника полягає в тому, що це дуже цінне видання доступне нам лише в електронному варіанті у вигляді графічних файлів. Те ж можна сказати й про латинсько-англійський словник Оксфордського університету (1968) та латинсько-німецький словник Любке (1914). Таким чином, величезний накопичений латинський лексикографічний матеріал ще достатньо не вивчений та не систематизований.

До актуальних, ще не до кінця визначених, проблемних питань словотвору належить розмежування синхронного й діахронного аспектів дослідження. Якщо цілком чітко розрізняються синхронна (описова) і діахронна (історична) фонетика, граматики, які мають кожна

свій предмет, обсяг і методи дослідження, то в галузі словотвору значно складніше провести стислу межу між синхронією і діахронією, чітко відокремити синхронний словотвір від діахронного [1, с. 11]. А якщо вивчати давню мову й розглядати лексичний матеріал, накопичений за майже десять століть, то, мабуть, тут треба надавати перевагу словотвору як історичному процесу в мові, а дериватологію під час вивчення латини вважати наукою про відтворення похідних слів, завдання якої — встановити походження й розвиток структури кожного окремого слова, констатувати первинність одних слів і вторинність інших з урахуванням лише їхньої хронологічної вторинності, а не способу сприймання свідомістю мовця відношення похідного слова до твірного. Але діахронні процеси приводять до певних результатів, а тут вже потрібні методи синхронного (або описового) аналізу структури похідних як елементів дериваційної системи мови, аналіз відношень та зв'язків між ними на певному етапі розвитку мови тощо.

Головним джерелом щодо відомостей з латинського словотвору є граматики латинської мови С. І. Соболевського [8, с. 118–124] та інші підручники латинської мови, зокрема підручник Звонської Л. Л. та Шовкового В. М. [5, с. 227–235], у яких розділ про утворення слів, на жаль, має другорядне значення й традиційно обмежується лише такими морфологічними (з діахронічної точки зору) способами словотвору, як префіксація, суфіксація та слово- чи основоскладання. Але сучасна дериватологія вже давно визначає морфолого-синтаксичний словотвір, до якого належить таке явище, як функціональна або категоріальна транспозиція [6, с. 65–68], яка окрім зміни значення слова ще супроводжується його переходом з одного класу чи розряду слів до іншого. Дериваційні відношення, що приводять до транспозиції, поєднують повнозначні частини мови: дієслова й іменники (*cogitare* — *cogitatio*, *studere* — *studium*, *vincere* — *victor*); дієслова й прикметники (*audere* — *audax*, *credere* — *credulus*, *amare* — *amabilis*); іменники і дієслова (*cura* — *curare*, *laus* — *laudare*, *custos* — *custodire*); іменники і прикметники (*aurum* — *aureus*, *barba* — *barbatus*, *lux* — *lucidus*); прикметники і дієслова (*levis* — *levare*, *albus* — *albere*, *fuscus* — *fuscare*); прикметники й іменники (*bonus* — *bonitas*, *miser* — *miseria*, *liber* — *libertas*); прикметники і прислівники (*malus* — *male*, *agilis* — *agiliter*, *sapiens* — *sapienter*); прислівники і прикметники (*hodie* — *hodiernus*, *heri* — *hesternus*, *cras* — *crastinus*)

Слід сказати, що граматики латинської мови таки зазначають про субстантивізацію прикметників чи про ад'єктивізацію дієприкметників, але напевно не згадують про конверсію, яка є частиною транспозиційного процесу, що не супроводжується афіксацією (тому зветься також фонетико-морфологічним способом словотвору, але фонетичні зміни в основі слова не є обов'язковими). Оскільки під час конверсії первинною є зміна категоріальної (частини мовної) приналежності вихідної одиниці і вторинною — зміна її лексичної характеристики, то відношення за конверсією змінюють у першу чергу синтаксичні функції похідного слова.

Головним засобом категоріальної транспозиції при збереженні основи (тобто конверсії) є повна зміна парадигми у мотивованого слова по відношенню до мотивуючого. Цим досягається утворення нових найменувань як із новими загально категоріальними граматичними характеристиками (процесуальністю, предметністю чи атрибутивністю), так і новими (якщо вдається) лексичними характеристиками. У кожній мові такі семантичні зрушення мають індивідуальний характер. У латинській мові є два типи відношень за конверсією [10, с. 91]:

1. Повний збіг основ і флексій. Парадигми вихідного і похідного слів аналогічні. Частини мови, до яких належать ці два слова, мають однакові граматичні категорії. Таке

явище спостерігається при переміщені партиципа у прикметник або іменник, а також при переході прикметника в іменник. Конверсію доказують у цьому випадку деякі семантичні зміни і різні синтаксичні функції двох різних частин мови. Наприклад: *agitatus* adj. *збуджений*, від *agitatus* part. pf. *той, що був збудженим*; *coactus* adj. *вимушений*, від *coactus* part. pf. *той, що був вимушеним*; *exactus* adj. *старанний, ретельний*, від *exactus* part. pf. *той, що був старанним, ретельним*; *purgatus* adj. *чистий*, від *purgatus* part. pf. *той, що був очищеним*; *albens* adj. *білий*, від *albens* part. praes. *той, що біліє*; *fulgens* adj. *сяючий, блискучий*, від *fulgens* part. praes. *той, що сяє, блищить*; *egens* adj. *бідний*, від *egens* part. praes. *той, що потребує*; *agens* m *позивач, скаржник; ревізор, агент*, від *agens* part. praes. *той, що діє*; *dulce, is n* *солодке* (страва, вино), від *dulcis, e* adj. *солодкий*; *demens, entis* m *безумець, божевільний*, від *demens, entis* adj. *безумний, божевільний*.

2. Зміна флексій при збігу основ. Конверсія за основою, під час якої вихідною формою деривації є не яка-небудь форма твірного слова, а лише його основа, до якої приєднується парадигма похідного слова, має місце у випадках утворення дієслів від іменників і прикметників (*verba denominativa*) і прикметників від дієслів (*adjectiva verbalia*).

А. Від основ іменників і прикметників безафіксьним способом утворюються в основному перехідні дієслова першої дієвідміни (*bellâre воювати, боротися*, від *bellum війна*; *curâre турбуватися*, від *cura турбота*; *dominâri володарювати*, від *dominus володар*; *donâre дарувати*, від *donum дар*; *frenâre загнудувати, приборкувати*, від *frenum вузда*; *gloriâri славитися, хвалитися*, від *gloria слава* та інші), але є й багато дієслів четвертої дієвідміни як перехідних, так і неперехідних (*finîre кінчати*, від *finis кінець*; *fugîre лютувати, шаленіти*, від *fugia лоть, шаленство*; *salîre солити*, від *sal сіль*; *munîre укріпляти*, від *moenia міські стіни, укріплення*; *vestîre одягати*, від *vestis одяг* та інші). Є також декілька дієслів другої дієвідміни здебільшого неперехідних, що означають стан, і зовсім мало дієслів третьої дієвідміни (*albĕre бути білим*, від *albus білий*; *flaccĕre звисати*, від *flaccus в'ялий, звислий*; *florĕre цвісти, розквітати* від *flos, floris* m *квітка*; *lucĕre бути світлим, світитися*, від *lux, lucis* f *світло*; *statuere ставити*, від *status, us* m *стояння, положення*; *tribuere приділяти*, від *tribus, us* f *триба*).

В. Способом конверсії за основою від префіксальних дієслів можуть утворюватися прикметники. Відмова від суфіксації тут, можливо, викликана деякою складністю префіксальної основи, подібно до того, як мова часто відмовляється від подвоєння при утворенні перфектних основ деяких дієслів із кореневим елементом на приголосну, якщо ці дієслова мають префікси (*caedo – cecidi*, але *concido – concidi розрубати*; *rago – peperĕi*, але *comperio – comperĕi нізнавати*; *tango – tetĕgi*, але *attingo – attingĕi торкатися*). Ось приклади таких прикметників: *consĕcuus наступний*, від *consĕquor* *іти слідом*; *continuus безперервний, суцільний*, від *contineo* *тримати, містити*; *congrĕsus стадний*, від *congrĕgo* *збирати в стадо*; *divĭdus і divĭduus розділений*, а також *indivĭduus нерозділений, неподвоєний*, від *divĭdo* *розділяти, ділити*; *exĭguus незначний, невеликий*, від *exĭgo* *витісняти*; *prodĭgus марнотратний*, від *prodĭgo* *марнувати*; *profĭgus що біжить, утікає*, від *profĭgo* *бігти, утікати*; *profĭcuus корисний*, від *profĭco* *допомагати, давати користь*; *profĭluus що сильно тече*, від *profĭluo* *витікати, литися*.

У системному дериватологічному дослідженні одне з головних місць відводиться так званому словотвірному (або дериваційному) типу, який визначається як формально-семантична схема будови похідних слів певної частини мови, абстрагованих від їхніх конкретних властивостей [9, с. 31]. Похідні слова, що утворюють дериваційний тип, характеризуються спільністю трьох основних ознак: 1) вони походять від слів однієї частини мови, 2) мають однаковий формальний показник (дериватор), 3) отримують однакове дериваційне значен-

ня. Наприклад, слова *orator, doctor, procurator, professor, amator, victor, scriptor, defensor* та інші утворюють один дериваційний тип: 1) усі вони створені на основі однієї частини мови — дієслова, 2) мають єдиний формальний показник — суфікс *-tor*, 3) висловлюють одне дериваційне значення — “діяча”. Дериваційний тип є важливою одиницею дериваційної системи мови. Синхронна система деривації являє собою сукупність усіх існуючих у мові дериваційних типів у їх взаємодії. Дериваційні типи й пов’язані з ними словотвірні моделі, під якими розуміють схеми побудови похідних слів, які визначають структуру існуючих похідних слів і є зразком для створення нових слів, на матеріалі латинської мови ще недостатньо досліджені й потребують більш детального теоретичного й практичного осмислення.

Однак дериваційний тип — не єдина одиниця словотвірної (дериваційної) системи мови. Система у словотворі — це також система словотвірних (дериваційних) гнізд, які визначаються О. М. Тихоновим як ієрархічно впорядкована сукупність спільнокореневих слів, у якій кожен елемент займає певне, передбачене системою мови й закріплене мовною нормою місце [9, с. 36]. Гніздо складається з дериваційних ланцюжків, під якими розуміється ряд спільнокореневих слів, пов’язаних між собою відношеннями послідовної похідності (мотивації), та дериваційних парадигм, які розуміються як набір похідних, мотивованих однією твірною основою, на одному ступені творення [4, с. 16, 20].

Вивчення сукупностей дериватів, об’єднаних спільністю твірної основи, тобто аналіз дериваційної спроможності слів, що належать до різних частин мови, зміщення уваги з дериваційного форманта на твірну основу (чи твірне слово) як чинник типології ставить перед дослідниками “проблеми, пов’язані в першу чергу з формуванням семантики похідного слова і семантико-структурних зв’язків мотивувальної основи та її дериватів, із потребою обґрунтувати зумовленість дериваційної потенції слів різної частиномовної належності особливостями їхньої загальнокатегорійної та лексичної семантики, структурно-словотвірними, формальними, функціонально-стилістичними та іншими чинниками, з установаженням принципів класифікації й аналізу похідних за ознаками твірних тощо” [3, с. 4].

Під час формування дериваційного гнізда особливе значення має вибір вихідного, вершинного чи первинного слова, яке повинно бути простим, непохідним, первісним, з розгалуженою семантикою. У якості вихідних можуть виступати іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники й навіть вигуки та службові слова. Виняткова роль тут належить дієслову. Бо дієслово відрізняється високою дериваційною активністю, а віддієслівні гнізда нараховують десятки й сотні похідних, включають до свого складу різноманітні ланцюжки дериватів та парадигми кодериватів. Щодо латинського дієслова, то воно має ще й свою специфічну особливість, яка полягає в наявності двох словотвірних основ (інфекта і супіна) та, відповідно, двох основоцентричних напрямків деривації, які на практиці краще відображаються через подвійну чи бінарну структуру віддієслівного гнізда [10, с. 97].

Від основи інфекта утворюються вербальні словотвірні парадигми, до яких входять окрім похідних дієслів, утворених в основному префіксацією, також похідні партиципи, іменники й прикметники. Від основи супіна утворюються вербальні словотвірні парадигми, до складу яких входять партиципи, іменники, прикметники та прислівники. Кількість парадигм та їхня складність залежать від дериваційної спроможності кожної з дієслівних основ та може складати певний регулярний тип словотвірних відношень, наприклад, такий: дієслово, що означає дію, — партицип та пов’язаний з ним прикметник, що означають активну чи пасивну якість дії, — іменник, що означає опрідметнену дію або її результат, — іменник, що означає виконавця дії: *agitare* — *agitatus* (part. pf. et adi.) — *agitatus* (subs.) / *agitatio* — *agitor*; *excogitare* — *excogitatus*

(part. pf. et adi.) — excogitatio — excogitator; examinare — examinatus (part. pf. et adi.) — examinatio — examinatus; subigere — subactus (part. pf.) — subactus (subs.) / subactio — subactor.

Крім того, дериваційне гніздо, особливо девербативне, дає величезний структурований ієрархічно зкомпанований лексичний матеріал (кількість дериватів може відлічуватися сотнями) для системного морфологічного, словотвірного, компонентного аналізу як твірних, так і похідних лексем, дозволяє зробити висновки щодо засобів й способів словотвору, різних типів дериваційних процесів, моделей та типів утворення похідних іменників, прикметників, дієслів, вивчати можливі категоріальні зміни, модифікацію, метафоризацію, метонімічне переосмислення й інші явища, що приводять до розвитку й зміни семантики похідних лексем, а також в межах гнізда виконувати завдання пов'язані суто з дериватологічними проблемами, а саме: формуванням семантики похідного слова, аналізом структурно-семантичних зв'язків мотивувальної основи та її дериватів, вивченням дериваційної потенції слів різних частин мови і таке інше. Таким чином, дериваційне гніздо — дуже цікавий об'єкт наукового дослідження, що дає багатий матеріал для дипломних магістерських робіт студентів. Після накопичення практичних й теоретичних результатів таких дослідницьких робіт можна буде створити навчальний дериваційний словник латинської мови й доповнити новими відомостями латинську граматику в її розділі “Словотвір”.

1. Азарова Л. Є., П'яст Н. Й. Складання як один із способів словотвору: Монографія. Вінниця, 2005. 2. Андрій Содомора. Наодинці зі словом. Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛДУ імені Івана Франка, 1999. 3. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. Київ – Полтава: АСМІ, 2005. 4. Грешук В. В. Український відприкметниковий словотвір: Монографія. Івано-Франківськ, 1995. 5. Звонська Л. Л., Шовковий В. М. Латинська мова: Підруч. для студ. від-нь класич. філології та ін. філол. спец. вищ. закл. освіти К., 2003. 6. Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания. 1974. № 5. 7. Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов. М., 1984. 8. Соболевский С. И. Грамматика латинского языка. Часть теоретическая. Морфология. Синтаксис. – 3-е изд. М., 1950. 9. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. – 2-е изд., стер. М. 1990. Т. 1: Словообразовательные гнезда. А – П. 10. Шведов С. А. Словообразование в латинском языке: Учебное пособие для студ. отд. класс. филол. ун-тов. Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2004.

ДЕРИВАТОЛОГИЯ И ЛАТИНСКИЙ ЯЗЫК

Сергей Шведов

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина
пл. Свободы, 4, м. Харьков, 61077, Украина
e-mail: philology@univ.kharkov.ua*

В статье идет речь о современной дериватологии и возможности использования достижений этой науки для изучения латинского языка и проведения дериватологических исследований на его лексическом материале.

Ключевые слова: дериватология, латинский язык, словообразование.

DERIVATOLOGY AND LATIN

Serhiy Shvedov

V.N.Karazin National University in Kharkiv

4, Svobody Sq., 61077 Kharkiv, Ukraine

e-mail: philology@univ.kharkov.ua

This paper deals with the key issues of present-day derivatology and the plausibility of the application of its major notions to the study of Latin.

Key words: derivatology, Latin language, word formation.

Стаття надійшла до редколегії
2.04.2010 р.

Статтю прийнято до друку
5.09.2010 р.